

პანდემია, გლობალური ეკონომიკური კრიზისი და ქვეყნის სასურსათო უზრუნველყოფა

ნაირა ვირსალაძე

ეკონომიკის დოქტორი, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოც. პროფესორი, საქართველო

naira.virsaladze@atsu.edu.ge

მალვინა ყიფიანი

ქუთაისის უნივერსიტეტის ასოც. პროფესორი, საქართველო

mavlina.kiphiani@unik.edu.ge

საკვანძო სიტყვები: აგრარული პოლიტიკა; სასურსათო დამოუკიდებლობა; სასურსათო უზრუნველყოფა; სოციალური ეკონომიკა.

J.E.L. classification: E32; Q17; Q18. DOI: <https://doi.org/10.52244/ep.2021.21.01>

ანოტაცია. სამამულო წარმოების პროდუქტით ბაზრის გაჯერების და სახელმწიფოს სასურსათო უზრუნველყოფის მიზნით, აგრარულ სექტორს სახელმწიფოებრივი რეგულირება და მხარდაჭერა ესაჭიროება. პანდემიის პროცესმა კიდევ ერთხელ დაადასტურა საბაზრო მექანიზმზე გაფეტიშებული ყოვლისშემძლეობის წარმოდგენები. მითი „უხილავი ხელის“ როლისა და კრიზისის თავისთავად მოგვარების შესახებ წარსულს ჩაბარდა. თანამედროვე მსოფლიო საზოგადოება მხარს უჭერს ეკონომიკის სოციალურ ორიენტაციას, შესაბამისად „აცნობიერებს სოციალური პოლარიზაციის საშიშ ხასიათსაც“, რომელიც შეუძლებელია გადაიჭრას სახელმწიფოს ჩარევის გარეშე.

ციტირებისთვის: ვირსალაძე ნ., ყიფიანი მ. (2021) პანდემია, გლობალური ეკონომიკური კრიზისი და ქვეყნის სასურსათო უზრუნველყოფა. ეკონომიკური პროფილი №1(21), გვ. 8–16 DOI: <https://doi.org/10.52244/ep.2021.21.01>

შესავალი

თანამედროვე მსოფლიო მსჯელობს და ემზადება სერიოზული გამოწვევების „მესახვედრად“ – გლობალური დათბობა თუ სასურსათო კრიზისი. ძნელი სათქმელია, რომელი მათგანი უფრო სერიოზული და საშიშია. საერთაშორისო ორგანიზაციები, ექსპერტები და შესაბამისი დარგების ექსპერტები ხშირად საუბრობენ და მიანიშნებენ ორივე მათგანის გარდაუვალობას და მოსალოდნელ საფრთხეებს. აღნიშნულის ფონზე კი COVID-19 პანდემიამ წინა პლანზე ადამიანის სიცოცხლესთან ერთად საპირწონედ დადო სურსათით უზრუნველყოფის საკითხი. პანდემიით გამოწვეულმა ქვეყნების „ლოკდაუნების“ პროცესმა აშკარად დაგვანახა რამდენად მნიშვნელოვანი და შეუფასებელია ქვეყნების ეკონომიკური განვითარების დონე და შესაბამისად, საკუთარი მოსახლეობის სასურსათო უსაფრთხოება, ქვეყნის სასურსათო უზრუნველყოფა. მრავალ პრობლემათა შორის, რომელიც მკაფიოდ გამოჩნდა პანდემიის პროცესში, ერთ-ერთი უნმიშვნელოვანესი სწორედ სასურსათო უზრუნველყოფის თემა

იყო, რომელიც პირდაპირ უკავშირდება სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარებას. იგი არა მარტო სიღარიბის დაძლევისთვის უმნიშვნელოვანესი, არამედ სიცოცხლის გადარჩენის და ადამიანთა გამოკვების უალტერნატივო პირობაა.

ძირითადი ტექსტი

სოფლის მეურნეობა ნებისმიერი ქვეყნის ეროვნული მეურნეობის მნიშვნელოვანი შემადგენელი, ორგანული ნაწილია. ამჟამადაც მსოფლიოს ნაკლებად განვითარებულ ქვეყნებში მოსახლეობის უმეტესობა სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაშია დასაქმებული. სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარების დონესა და ტემპებზე არსებითადაა დამოკიდებული ეროვნული მეურნეობის სხვა დარგების განვითარების ტემპები და პროპორციები. ეს კავშირი აისახება როგორც ტექნიკურ-ტექნოლოგიურ, ისე საწარმო-ეკონომიკურ კავშირებში, სოფლის მეურნეობაში შექმნილი პროდუქციისა და ნედლეულის ნახევარზე მეტი კვებისა და გადამამუშავებელი მრეწველობის, აგრეთვე მსუბუქი მრეწველობის საწარმოებს მიეწოდება გადასამუშავებლად და მზა პროდუქციის საწარმოებლად. ამასთან, ეს კავშირი ორმხრივია, სოფლის მეურნეობაში მოხმარებული რესურსის 60-65% სამრეწველო წარმოებისაა. ეკონომიკურ-სტატისტიკური გაანგარიშებების თანახმად სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების ერთი პროცენტით გაზრდა ქვეყნის ეროვნულ შემოსავალს 2-3%-ით ზრდის.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს მოსახლეობის თითქმის ნახევარი ჯერ კიდევ სოფლად ცხოვრობს. ფაქტობრივად, სწორედ მოსახლეობის ეს ნაწილი უნდა წყვეტდეს სასურსათო უზრუნველყოფის საკითხს და შესაბამისად მოსახლეობის ცხოვრების

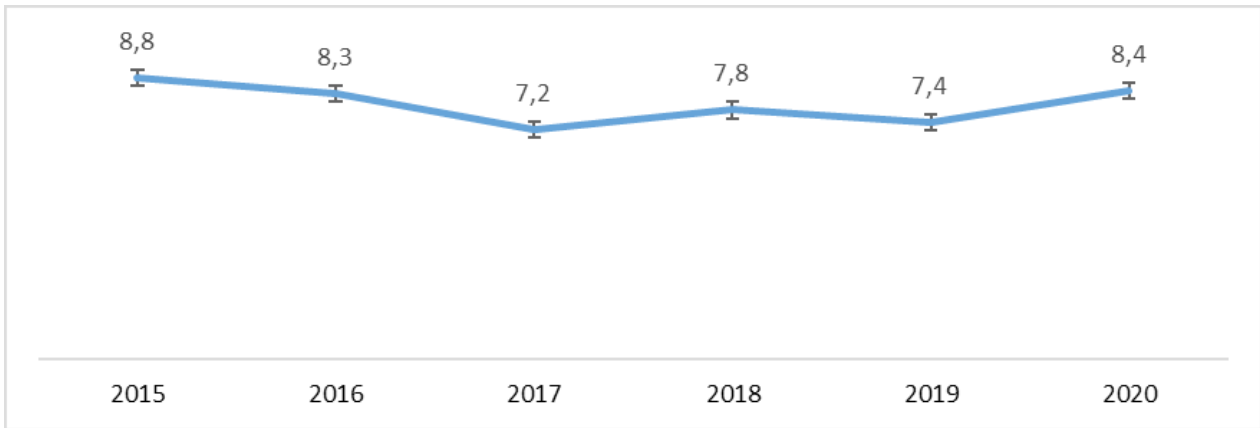
დონის მაჩვენებელსაც. სოფლის მეურნეობაში შექმნილი პროდუქტის და სოფლად მცხოვრებთა ცხოვრების დაბალი დონე მეტყველებს იმაზე, რამდენად სერიოზული და დიდი მასშტაბის პრობლემები დაგროვდა ქვეყნის აგრარულ სექტორში და შესაბამისად სურსათით უზრუნველყოფის საქმეში.

ეროვნულ მეურნეობაში სოფლის მეურნეობის მნიშვნელოვანი ადგილის გამომას დიდი ყურადღება მიექცა დამოუკიდებლობის აღდგენის პირველსავე წლებში, რასაც ადასტურებს იმ პერიოდში შემუშავებული და გატარებული აგრარული პოლიტიკა, რომლის უპირველესი ამოცანა ქვეყნის სასურსათო უშიშროების უზრუნველყოფა და სასურსათო დამოუკიდებლობის განმტკიცება იყო. თუმცა, ვერ მოხერხდა შემუშავებული აგრარული პოლიტიკის მთელი სისრულით ამოქმედება, რაც, ბუნებრივია, აგრარული ეკონომიკის განვითარების სერიოზულ შემაფერხებელ ფაქტორად იქცა.

დღეს არსებულ პრობლემებს შორის უმთავრესია აგრარულ სექტორში შექმნილი მდგომარეობა და დარგის წინაშე არსებული გამოწვევები, ზოგადად, ქვეყნის სასურსათო უშიშროება. ქვეყანაში გატარებული აგრარული რეფორმების მიუხედავად, სოფლის მეურნეობა კვლავ დაბალპროდუქტიულობით და, შესაბამისად, მცირე ხვედრითი წილით ხასიათდება ეროვნული მეურნეობის დარგობრივ სტრუქტურაში. ასე მაგალითად, 2020 წლის წინასწარი მონაცემებით მან მხოლოდ 8,4% შეადგინა (იხ. გრაფიკი 1), მაშინ როდესაც ახლო წარსულში ეს მაჩვენებელი მნიშვნელოვნად მაღალი იყო და 52-55%-ს აღწევდა. დარგში თავმოყრილი იყო ძირითადი საწარმოო ფონდების 48% და მატერიალური წარმოების სფეროში დასაქმებულ მუშაკთა - 52%.

გრაფიკი 1

სოფლის მეურნეობის წილი მთლიან შიდა პროდუქტში, %

წყარო: სტატისტიკის ეროვნული სამსახური

ცხრილი 1

„სოფლის, სატყეო და თევზის მეურნეობის” მთლიანი დამატებული ღირებულების წილი მშპ-ში, მიმდინარე ფასებში (2015-2020 წ.წ.)

მაჩვენებელი	2015	2016	2017	2018	2019	2020
მშპ	30 197,1	31 555.8	35 347.6	38 778.5	43 137.8	43 266.5
სოფლის, სატყეო და თევზის მეურნეობა (მდდ)	2651.6	2 614.8	2 543.6	3 015.9	3 203.7	3 641.2
სოფლის, სატყეო და თევზის მეურნეობის წილი მშპ-ში (%)	8.8	8.3	7.2	7.8	7.4	8.4

წყარო: სტატისტიკის ეროვნული სამსახური

ბოლო ათწლეულში ყოველწლიურად მცირდება სოფლის მოსახლეობის, როგორც წარმოების ძირითადი ფაქტორის, ხვედრითი წილი ქვეყნის მოსახლეობაში (იხ. ცხრ. 2). 2015-2020 წლებში საქართველოს მოსახლეობა მხოლოდ 0,2%-ით გაიზარდა, ქალაქის მოსახლეობა - 3.7 პროცენტული პუნქტით, ხოლო სოფლის მოსახლეობა პირიქით - 4.7 პროცენტული პუნქტით შემცირდა. 2021 წლის 1 იანვრის მდგომარეობით საქალაქო დასახლებებში ცხოვრობს მოსახლეობის 59,4%, ხოლო სასოფლო დასახლებებში - 40,6%. გაეროს მსოფლიო ურბანიზაციის

პერსპექტიული პროგნოზით საქართველოში ურბანული მიგრაციული პროცესი უახლოეს მომავალში გაგრძელდება და სოფლად მცხოვრები მოსახლეობის წილი 27%-მდე შემცირდება. ურბანული პროცესი ქვეყანაში ძირითადად მაღალმთიანი რეგიონების ხარჯზე მიმდინარეობს, სადაც საჭირო ინფრასტრუქტურის არქონისა და დაბალშემოსავლიანობის გამო მოსახლეობა იძულებულია დასაქმდეს ქალაქში ან საერთოდ დატოვოს ქვეყანა და წავიდეს შრომით ემიგრაციაში.

ცხრილი 2.

საქართველოს მოსახლეობის რიცხოვნობა საქალაქო-სასოფლო
დასახლების მიხედვით (1 იანვრის მდგომარეობით)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
საქართველო სულ მათ შორის:	3721.9	3728.6	3326.4	3729.6	3723.5	3716.9	3728.6
საქალაქო	2135.6	2151.5	2161.9	2174.8	2184.3	2194.5	2215.6
სასოფლო	1586.3	1577.1	1564.5	1554.8	1539.1	1522.4	1512.9

წყარო: სტატისტიკის ეროვნული სამსახური.

ბოლო პერიოდში სოფლის ტიპის დასახლებებში დასაქმების დონე თითქოს გაზრდილია, თუმცა დასაქმებულთა უმრავლესობა ანუ 72% თვითდასაქმებულია და მხოლოდ 27,8%-ია დაქირავებით მომუშავე. შესაბამისად, მაღალია სიღარიბის მაჩვენებელი. ფარდობითი სიღარიბე მედიანური მოხმარებიდან 60%-ის ქვევით მყოფი მოსახლეობის წილით სოფლად 29,6%-ია, რაც ქვეყნის საშუალო მაჩვენებელს (22,3%) 7,3%-ით სჭარბობს. სოფლებში ძირითადად წვრილი ფერმერული მეურნეობებია (მცირე ზომის მიწის ნაკვეთებით), რაც დაბალნაყოფიერია და ხშირ შემთხვევაში ისიც საერთოდ დაუმუშავებელია. რეგიონების მიხედვით სოფლის მეურნეობაში შექმნილი მშპ-ს სტრუქტურაში ყველაზე მაღალი მაჩვენებლები ფიქსირდება კახეთის, ქვემო ქართლის და იმერეთის რეგიონებში, ხოლო ყველაზე დაბალი რაჭა-ლეჩხუმის, ქვემო სვანეთის და მცხეთა-მთიანეთის რეგიონებში.

მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო პერიოდში ძირითადი კაპიტალის ფორმირება სოფლის მეურნეობის, ნადირობისა და სატყეო მეურნეობის, მეთევზეობის და თევზჭერის სფეროში იზრდება, ასევე იზრდება დასაქმებულთა რიცხოვნობა და შექმნილი დამატებული ღირებულება. დარგში მაინც ყველაზე დაბალია შრომის პროდუქტიულობა ანუ ერთ დასაქმებულზე წარმოებული

მთლიანი დამატებითი ღირებულება. დაბალია აგრარულ სექტორში ბიზნესსექტორის მოქმედ საწარმოთა რაოდენობა (1%), აღსანიშნავია ისიც, რომ დარგის ბიზნეს სექტორში მოქმედი საწარმოების უმრავლესობა მცირე ზომისაა.

დარგში არსებული მდგომარეობის ფონზე მნიშვნელოვანია გავანალიზოთ როგორია ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების ადგილობრივი წარმოების მაჩვენებლები და ამ პროდუქტებით ქვეყნის მოთხოვნების დაკმაყოფილების ანუ თვითუზრუნველყოფის დონე. ამ საკითხის დეტალური შესწავლის მიზნით შევარჩიეთ ისეთი ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები, როგორცაა: ხორბალი, სიმინდი, კარტოფილი, ბოსტნეული, ხორცი და ფრინველის ხორცი (იხ. ცხრ. 3) ოფიციალური სტატისტიკური ინფორმაციიდან ნათლად ჩანს, რომ ამ კუთხით ქვეყანაში არც ისე სახარბიელო მდგომარეობა გვაქვს. 2019 წლის შედეგებით, წინა წელთან შედარებით, განსაკუთრებით საგანგაშო მდგომარეობაა ისეთ მნიშვნელოვან სასოფლო-სამეურნეო კულტურაზე, როგორცაა ხორბალი. ამ პროდუქტით თვითუზრუნველყოფის მაჩვენებელი მხოლოდ 15%-ს შეადგენს, მისი ადგილობრივი წარმოება წინა წლებთან შედარებით კიდევ უფრო შემცირებულია

და 101 ათას ტონამდეა დასული. ყოველივე არის გამოყენებული. ასევე დაბალია ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ ქვეყანა ფრინველის ხორცი და მსხვილი რქოსანი თითქმის მთლიანად ხორბლის იმპორტზეა პირუტყვის ხორცი თვითურუნველყოფის დამოკიდებული და ამ კუთხით ქვეყანაში მაჩვენებლები. არსებული პოტენციალი არასრულფასოვნად

ცხრილი 3

ძირითადი პროდუქტებით თვითურუნველყოფის კოეფიციენტი

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები	2015	2016	2017	2018	2019
ხორბალი (ათ. ტონა)	827	793	796	796	764
მარაგი წლის დასაწყისში	54	114	95	46	76
ადგილობრივი წარმოება	126	127	98	107	101
იმპორტი	647	552	603	643	587
თვით უზრ. კოეფიციენტი %	17	19	15	15	15
სიმინდი (ათ. ტონა)	445	465	396	402	434
მარაგი წლის დასაწყისში	189	151	173	128	137
ადგილობრივი წარმოება	185	244	143	194	207
იმპორტი	71	70	80	80	90
თვით უზრ. კოეფიციენტი %	77	79	64	71	70
კარტოფილი (ათ.ტონა)	293	342	290	286	247
მარაგი წლის დასაწყისში	84	56	89	24	33
ადგილობრივი წარმოება	187	249	180	238	195
იმპორტი	22	37	21	24	19
თვით უზრ. კოეფიციენტი %	92.4	89.2	92.7	91.6	93
ბოსტნეული (ათ.ტონა)	280	296	262	277	319
მარაგი წლის დასაწყისში	41	64	52	27	48
ადგილობრივი წარმოება	152	142	126	142	161
იმპორტი	87	90	84	108	110
თვით უზრ. კოეფიციენტი %	68.9	69.5	67.9	61.0	65.5
ხორცი (ათ.ტონა)	140.9	152.7	153.1	157.7	161.4
მარაგი წლის დასაწყისში	2.3	2.3	2.2	0.0	2.3
ადგილობრივი წარმოება	66.7	66.1	66.2	72.6	69,5
იმპორტი	71.9	84.3	84.7	85,1	89.6
თვით უზრ. კოეფიციენტი %	48.9	44.7	44.7	46.0	44.5

წყარო: <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/297/sasursato-usaftrtkhoeba>

მსოფლიო პანდემიამ დამისგან გამოწვეულმა გლობალურმა ეკონომიკურმა კრიზისმა დღის წესრიგში დააყენა ქვეყნის სასურსათო უშიშროების პრობლემის გადაჭრის საკითხი. (არჩვაძე, 2020:21). ამ მიზნით პრიორიტეტული უნდა იყოს სასოფლო რაიონების აღორძინება, სოციალური სტაბილურობა და სოფლიდან ქალაქში მიგრაციის დონის დაბალანსება. სასურსათო უშიშროების დამყარება კომპლექსური ამოცანაა და პირველ რიგში მთავრობის ვალდებულებაა. დღეს დედამიწაზე არ არსებობს სასურსათო უზრუნველყოფის გლობალური პრობლემის გადაწყვეტის უნივერსალური მექანიზმი. ეს პრობლემა ეროვნულ დონეზე უნდა გადაწყდეს, ვინაიდან სასურსათო უშიშროებაში მოიაზრება სურსათის ეროვნული წარმოების ისეთი დონე, რომელიც საშუალებას იძლევა განხორციელდეს კვების პროდუქტებით მოსახლეობისა და სახელმწიფო რეზერვების თვითუზრუნველყოფის პრინციპი, მეცნიერულად დასაბუთებული ნორმების შესაბამისად.

მიმდინარე პერიოდში ქართველ მეცნიერ ეკონომისტთა და ექსპერტთა ყურადღების საგანი გახდა საქართველოში ექსპორტით იმპორტის მოცულობის გადაფარვის შეფასება. საინტერესოა ამ მოვლენის ირგვლივ აკადემიკოს ა.სილაგაძისა და პროფესორ ი.არჩვაძის მოსაზრებანი. კერძოდ: ექსპორტში ისევ დიდი წილია ნედლეულსა (სპილენძი, ფეროშენადნობები) და მანქანების რეექსპორტზე, სოფლის მეურნეობის პროდუქტებიდან ღვინოსა და ალკოჰოლურ სასმელებზე, რაც ჩვენი ქვეყნისთვის ახალი არაა. საქართველოში საგრძნობლად მოიკლო მოსახლეობის გადახდისუნარიანობამ და შესაბამისად აისახა კიდევ იმპორტის

მოცულობის კლებაში (იმპორტიორებმა თავი შეიკავეს საქონლის შემოტანაზე). გარკვეულ წილად საგადამხდელო ბალანსისათვის და ზოგადად, ქვეყნის ეკონომიკისათვის მაინც არის დადებითი ფაქტი, რადგან გასული წლის შესაბამის პერიოდთან შედარებით მეტი ობიექტი მუშაობს, გაიხსნა და დაიტვირთა მომსახურების სფერო, მცირედით ტურიზმიც. თუმცა ქვეყნის ეკონომიკაში ისევ კრიზისია - არ იქმნება სამუშაო ადგილები, არ იზრდება წარმოების მოცულობა. („რეზონანსი“, 13.05.2021) მართალია ეროვნული სასურსათო უშიშროება დაფუძნებულია საკუთარი წარმოების კვების ძირითადი პროდუქტებით მოსახლეობის დაკმაყოფილებაზე, მაგრამ ეს არ ნიშნავს კვების პროდუქტების იმპორტზე საერთოდ უარის თქმას (რომლის გადიდება ბუნებრივია იწვევს სურსათით თვითუზრუნველყოფის დონის შემცირებას), რაც სხვა თანაბარ პირობებში ბუნებრივია, იწვევს ეროვნული მონოპოლიის გაძლიერებას. თანამედროვე მსოფლიოში მოწინავე საბაზრო ეკონომიკის ქვეყნები ითვალისწინებენ რა აბსოლუტური უპირატესობის კანონის მოთხოვნებს, დასაშვებად მიიჩნევენ სამამულო ბაზარზე სურსათის იმპორტს 10-12%-ის ფარგლებში. მათი აზრით, ამ შემთხვევაში, არც კონკურენცია სუსტდება სამამულო საქონელმწარმოებელთა შორის და არც ეკონომიკური სარგებლის მიღების შანსი იკარგება. ამასთან, არც სასურსათო დამოუკიდებლობას ემუქრება საფრთხე და, მით უმეტეს, არც მის ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას (კოლუაშვილი, 2004:64) .

დასკვნა

ქვეყანაში შექმნილმა მძიმე ეკონომიკურმა კრიზისმა კიდევ უფრო გაამძაფრა სოციალური ფონი და მოითხოვა სახელმწიფოს მასტიმულირებელი და მორგანიზებელი ფუნქციის გაძლიერება. მსოფლიო პრაქტიკა და გამოცდილება გვასწავლის, რომ არც ერთ ქვეყანას არ შეუძლია მეტნაკლებად ნორმალური განვითარება ეკონომიკურად ძლიერი სოფლის მეურნეობის გარეშე, არც ერთ ქვეყანას არ მიუღწევია წარმატებისათვის აგრარული სექტორის სახელმწიფოებრივი რეგულირების და მხარდაჭერის გარეშე. აგრარული სექტორის სახელმწიფო რეგულირების საკითხის განხილვა უნდა მოხდეს კომპლექსურად მეწარმეობის განვითარებისა და მიკროდონეზე წარმოების თვითრეგულირებასთან მჭიდრო კავშირში, უპირატესობა კი მიენიჭოს იმ ღონისძიებებს, რომლებიც მაქსიმალურად უზრუნველყოფს საქონელმწარმოებელთა საბაზრო ეკონომიკურ პირობებთან ადაპტირებას, წარმოების ეფექტიანობასა და კონკურენტუნარიანობის ამაღლებას. ეს საბოლოოდ ხელს შეუწყობს ბაზრის სამამულო წარმოების პროდუქტით გაჯერებას და სახელმწიფო სასურსათო უსაფრთხოებას. აქვე უნდა ითქვას იმის შესახებაც, რომ ბოლო წლებმა და მით უფრო, პანდემიის პროცესმა, კიდევ ერთხელ დაადასტურა საბაზრო მექანიზმზე გაფეტიშებული ყოვლისშემძლეობის წარმოდგენები. ბაზარს არ აქვს ჯადოსნური ჯოხი, რომელიც თავისთავად გადაჭრის ყველა პრობლემას და დაარეგულირებს არსებულ პრობლემებს. მითი „უხილავი ხელის“ როლისა და კრიზისის თავისთავად მოგვარების შესახებ, წარსულს ჩაბარდა.

თანამედროვე მსოფლიო საზოგადოება მხარს უჭერს ეკონომიკის სოციალურ ორიენტაციას, შესაბამისად „აცნობიერებს სოციალური პოლარიზაციის საშიშ ხასიათსაც“ (ჭითანავა, 2019:13), რომელიც შეუძლებელია გადაიჭრას სახელმწიფო რეგულირებისა და მექანიზმების გვერდის ავლით.

ლიტერატურა:

1. არჩვაძე ი., (2020). კორონავირუსის პანდემიასთან დაკავშირებული გლობალური ცვლილებები. თბ., „მწიგნობარი“.
2. კოლუაშვილი პ., (2004) საქართველოს სასურსათო უშიშროება: რეალობა და პროგნოზები. თბ., „კოლორი“.
3. ჭითანავა ნ., (2017) ეროვნული ეკონომიკის ტრანსფორმაცია და ზიგზაგები (ნაწ. 2). „ბიზნესი და კანონმდებლობა“, N1. URL:<https://ojs.b-k.ge/index.php/bk/article/download/68/62/> (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);
4. სოფლის მეურნეობის სექტორის ზოგადი სტატისტიკა. სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2021. URL:<https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/196/soffis-meurneoba> (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);
5. ექსპორტი ნახტომისებურად იზრდება. გაზ. „რეზონანსი“, 13.05.2021. URL: http://www.resonancedaily.com/mobile/index.php?id_rub=3&id_artc=126810 (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);